

А.Л. Позиховский

ЯНТАРНЫЕ АМУЛЕТЫ ИЗ ОСТРОЖЩИНЫ

Публикуются два янтарных очень стилизованных антропоморфных амулета-подвески, найденные случайно в г. Острог и с. Волосковцы (уроч. Сутец) Ровенской обл. Предполагается, что вероятным местом изготовления этих амулетов может быть самбийский центр (южная Балтия) и что они попали на Западную Волинь в результате обмена из куявской группы культуры шаровидных амфор. Связи этих групп достаточно хорошо прослежены исследователями (С. Носек, И.К. Свешников, М. Шмыт) по материальной и духовной культуре (морфология и орнаментация посуды, погребальный обряд).

O.L. Pozikhovskiy

AMBER AMULETS FROM OSTROH REGION

Two amber anthropomorphous pendants-amulets, very stylized, accidentally found in Ostroh city and Voloskivtsi village (Sutets tract) of Rivne Oblast are published here. It is presumed, that a probable place of their production is a Sambian centre (Southern Baltic region), and they came to Western Volyn region as a result of exchange with Kuyavska group of Globular Amphora culture. Relations of these groups are traced well enough by the researchers (S. Nosek, I.K. Sveshnikov, M. Shmyt) on the materials and spiritual cultures (morphology and ornamentation of the vessels, burial customs).

Д.В. Каравайко

ПОХОВАННЯ ЮХНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Відомо небагато поховань юхнівської культури, що створює певну лакуну в її вивченні. Тут публікуються чотири поховання, досліджені на городищі Киселівка II.

К л ю ч о в і с л о в а: ранній залізний вік, юхнівська культура, городище, поховання

Городище Киселівка II — одне з багатьох городищ юхнівської культури, що розташовані по берегах Середньої Десни та її численних приток. Пам'ятка лежить на північ від м. Новгород-Сіверський, поблизу с. Киселівка Чернігівської обл., і займає мис високого (36 м) правого корінного берега Десни. Сучасне русло ріки проходить приблизно за 1 км. У народі ця місцевість має назву «Городок» і пов'язується з подіями шведської війни початку XVIII ст.

Зазвичай городища юхнівської культури мають незначну площу — 0,2—0,5 га. У порівнянні з ними Киселівка II є відносно великим укріпленням поселенням. Його площа становить близько 1,5 га. Забігаючи наперед, відзначимо, що результати розкопок не дають підстав для визначення статусу цього городища. Його розміри обумовлено лише формою мису та зручністю для влаштування укріплень. Те-

риторія поселення має видовжену по лінії північний захід — південний схід форму. Її розміри 217 × 45—85 м. Поверхня має помітний ухил (9 м) у бік ріки та заплави. З південного заходу городище обмежене глибоким ярмом з крутими схилами, а з півдня та південного сходу — краєм корінного берега. Такий природний захист вдало доповнювали вали, рови та ескарпи. З напольного боку було влаштовано два рови та два (в одному місці — три) вали, південно-західний схил — ескарповано. Ще три лінії ескарпів захищали городище з боку заплави (рис. 1)¹.

У південній частині, на краю стрілки мису, розташовано два кургани 7—8 м в діаметрі та заввишки до 2 м. Вірогідно, існував ще один насип, проте він дуже осунувся і складно ска-

© Д.В. КАРАВАЙКО, 2010

¹ Автор щиро вдячний О.В. Короті та Є.М. Осадчому, які зняли топографічний план городища.

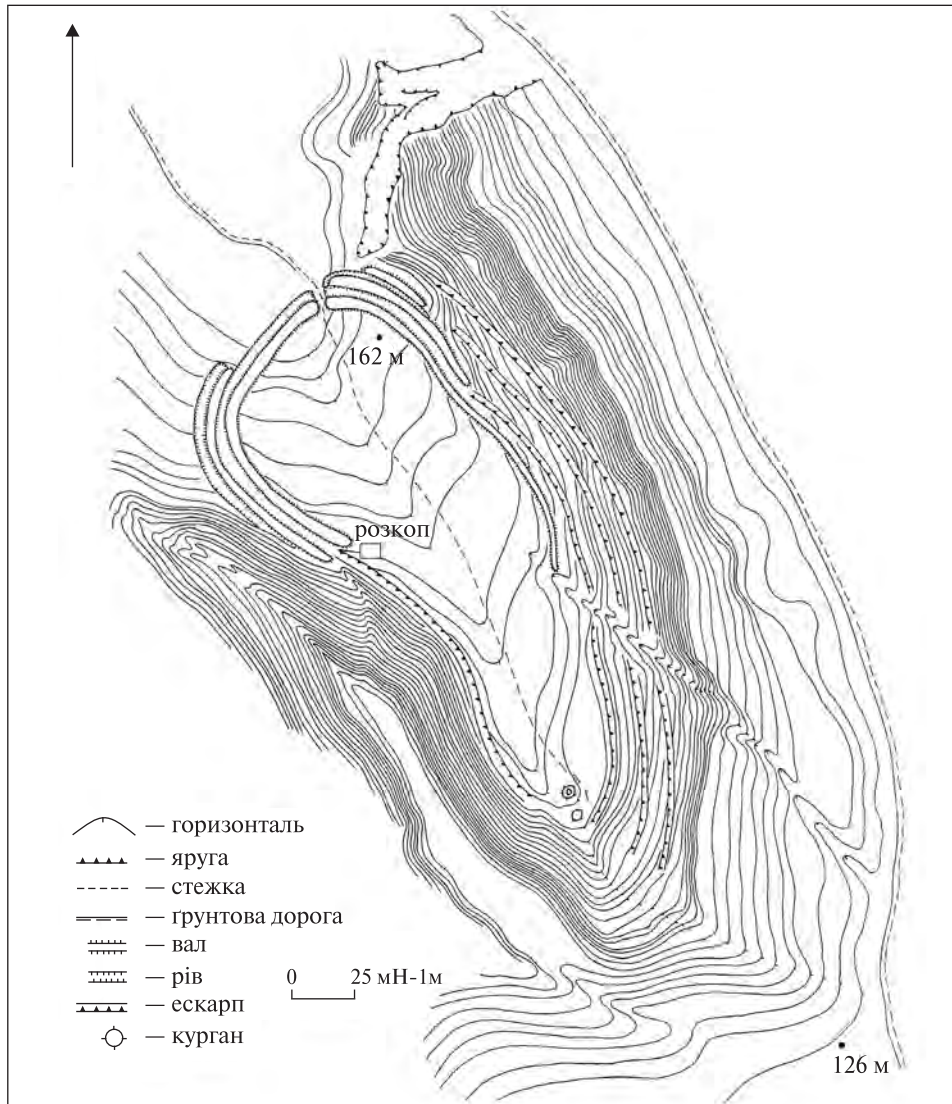

Рис. 1. План городища Киселівка II

зати, чи то був курган. До розгляду цих курганів згодом повернемося.

На північ від городища Киселівка II, ближче до села, неподалік впадіння річки Рома в Десну, розташоване ще одне юхнівське городище — Киселівка I. Пам'ятка займає вузький мис правого корінного берега Десни, сформованого двома яругами. Поверхня відносно рівна, з незначним ухилом у бік Десни. Схили городища доволі круті. Розміри майданчика 100 × 40 м. З південного напольного боку городище укріплене ровом, глибина якого 2,5—3,0 м, ширина 10—15 м, та валом завширшки 10—12 м. Зі сходу схили додатково підрізано на висоту 2—3 м, ширина ескарпу 3—4 м. З півночі ескарпом відрізано похилу стрілку мису.

Обидва городища неодноразово привертала увагу дослідників. Вперше одне з них згадується П.С. Уваровою (Уварова 1906, с. 82). Їх обстежували Ф.М. Лучицький, О.М. Мель-

никовська, І.Ф. Іванченко (Лучицький 1938, с. 7—8; Мельниковская 1965, с. 1; Іванченко 1973, с. 24—26) та інші археологи. На жаль, усі роботи мали розвідковий характер, тож говорити про синхронність чи асинхронність обох пам'яток важко.

З 2005 по 2008 рр. експедиція під керівництвом автора досліджувала городище Киселівка II (Каравайко, Ступак 2006; Каравайко 2007). Загальна площа розкопів склала 240 м². Незважаючи на відносно незначний обсяг розкопок, вдалося отримати досить яскравий матеріал, що суттєво доповнює наші уявлення про населення юхнівської культури та саме городище. Вперше мис було заселено за доби каменю². Значну кількість кременевих знахідок (переважно відщепи) можна віднести до мезолітичної пісоч-

² Визначення крем'яних артефактів провів Д.В. Ступак.

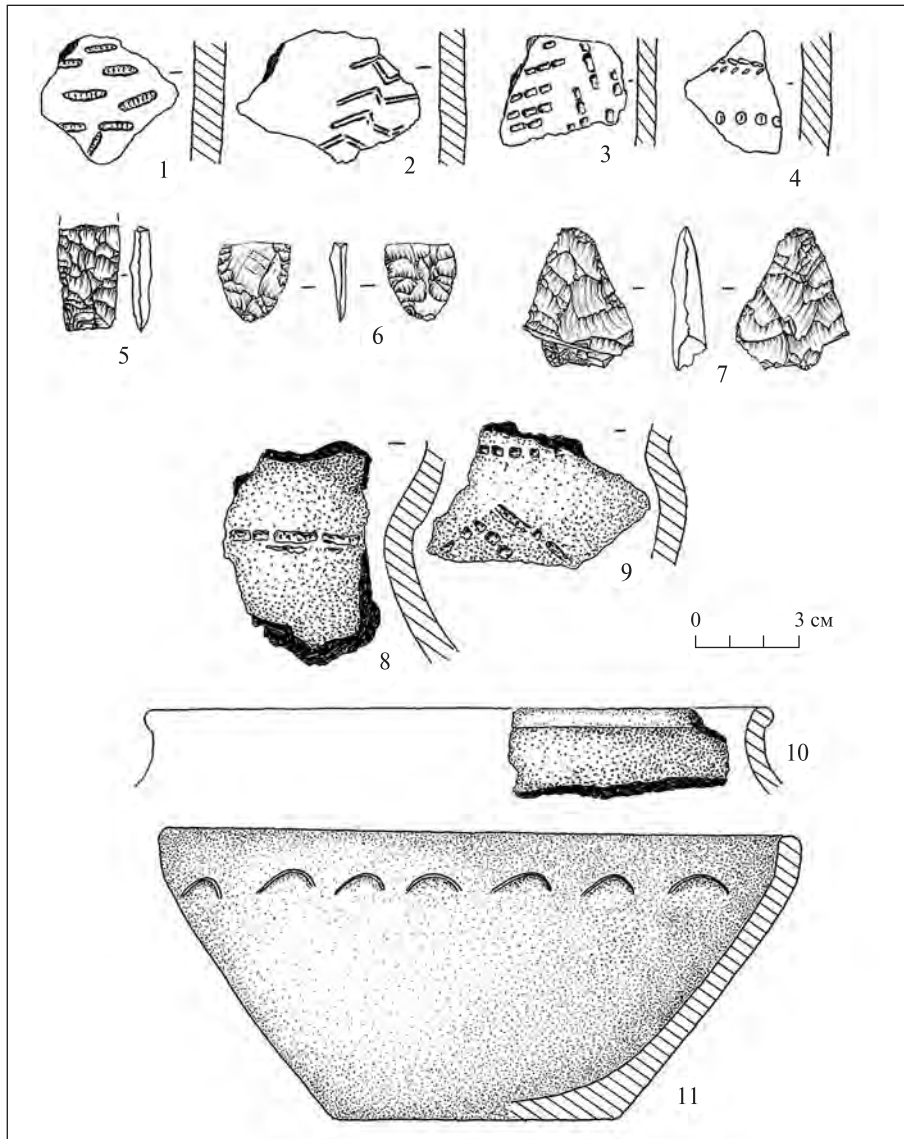

Рис. 2. Киселівка II. Знахідки доби бронзи та раннього середньовіччя

норівської культури, а деякі, не виключено, і до ранішого часу.

За доби бронзи тут мешкало населення середньодніпровської культури. Її репрезентовано окремими дрібними уламками посуду (рис. 2, 1–4) та крем'яними відщепами. Особливо відзначимо знахідки крем'яних вістер до стріл (обидва екземпляри ушкоджені) та фрагмент крем'яного серпа (рис. 2, 5–7).

Востаннє мис було заселено за доби раннього середньовіччя носіями роменської культури, про що свідчать нечисленні знахідки ліпної та гончарної кераміки (рис. 2, 8–11). Ймовірна дата їх — X — початок XI ст. Відзначимо, що ані культурного шару, ані об'єктів цих періодів не виявлено.

Основний шар городища належить юхнівській культурі. Розкопками виявлено частину довгої споруди. Одна її стіна фіксувалася у ви-

гляді рову завширшки до 0,3 м зі слідами від кілків на дні. Її простежено на 27,5 м. Вірогідно, стіна мала вигляд тину. Основу іншої склали масивні стовпи, поставлені на незначній відстані один від одного. Ширина споруди близько 6 м. Її внутрішній простір було поділено на житлову частину, із площею приблизно 42 м², та господарську. У першій виявлено невелике вогнище, у господарській половині — рештки споруди у вигляді численних, проте неглибоких і маленьких ям від кілків, які утворювали коло з діаметром 3 м. У заповненні знайдено значну кількість уламків та цілих глиняних тягарців. Припускаємо, що цей об'єкт є залишками дерев'яного каркаса для просушування і зберігання рибальських сіток.

У межах споруди виявлено 11 господарських ям. Як правило, вони невеликі в діаметрі (0,8–1,6 м) та відносно неглибокі (в серед-

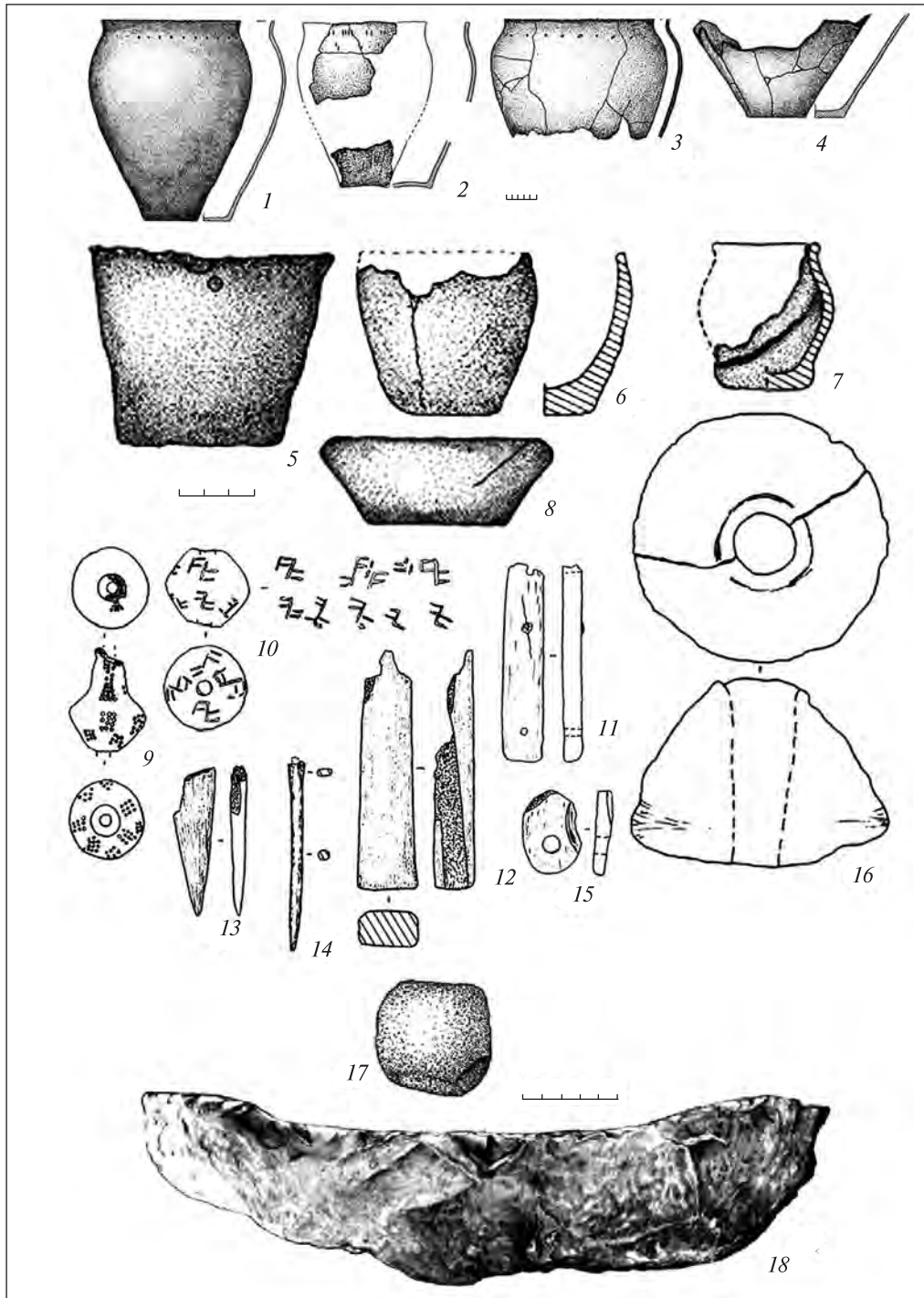

Рис. 3. Киселівка II. Знахідки юхнівської культури: 1–4 – горщики; 5–8 – мініатюрні посудини; 9–10 – глиняні пряслиця; 11–15 – вироби з кістки; 16 – глиняний тягарець; 17–18 – кам’яні розтирач і зернотерка

ньому 0,5–0,7 м). У перетині майже всі мають форму трапеції з розширенням біля дна.

Виявлено доволі типовий матеріал юхнівської культури. Передусім, це уламки посуду, переважно фрагменти слабкопрофільованих горщиків. Вони тонкостінні (0,6–0,8 см). Основною домішкою є жорства. Більшість горщиків орнаментовано. Декор нанесено по краю вінця, на плічках або шийці. Зазвичай це

різномірні насічки та вдавлення (рис. 3, 1–4). З інших знахідок — вироби з каменю, зокрема розтирачі й зернотерка, пряслиця, нечисленні вироби з кістки (проколки, руків’я ножів, пряжка), мініатюрні посудини та їхні фрагменти (рис. 3, 5–18). Значна кількість тягарців свідчить про неабиякий розвиток рибальства. Відзначимо майже повну відсутність виробів з металу. Загалом мусимо констатувати, що весь

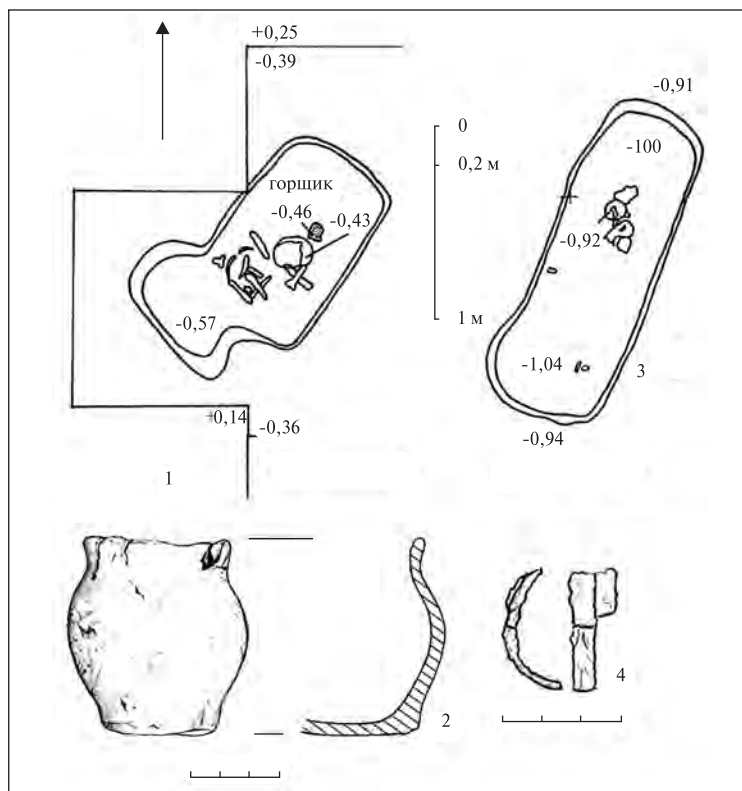

Рис. 4. Киселівка II. Поховання юхнівської культури: 1—2 — поховання 1; 3—4 — поховання 2

матеріал є доволі ординарним. Він має багато спільного з комплексами деяких інших юхнівських городищ (Мезин, Кудлаївка тощо). За цими аналогами городище Киселівка II можна попередньо датувати V ст. до н. е.

Найбільш несподіваним було виявлення поховань юхнівської культури. Усі вони розташовувалися вздовж південно-східного краю городища, в центральній його частині.

Поховання 1. Могили прямокутної форми, розміри 0,70 × 1,05 м, зафіксовано на рівні материка. У цьому випадку, втім, як і в інших, контури поховань вище материка виявити не вдалося. У південно-західній частині могили прорізала округла яма. Її розміри 0,6 × 0,7 м. Факт різночасовості ям стратиграфічно підтвердити не вдалося через абсолютно однорідне їх заповнення. Цей висновок базується виключно на польових спостереженнях автора. Глибина обох ям однакова — 0,19 м від рівня материка.

Рештки черепа та нижньої щелепи знайдено у центрі поховальної ями. Інші кістки посткраніального скелета розташовувалися на південний захід від черепа та були в перемішаному стані. Збереглися права та ліва плечові кістки. На підставі стану зубної системи (на нижній щелепі прорізався перший моляр та почав прорізатися другий) встановлено вік небіжчика — дитина 1,5—2 років³. Зважаючи на розташування кісток, похований був орієн-

тований головою на північний схід (рис. 4, 1). У заповненні ями знайдено кілька невиразних фрагментів посуду, що потрапили в могилу випадково при її засипанні. Вище від черепа розташовувався мініатюрний ліпний горщик, безперечно, пов'язаний з похованням (рис. 4, 2).

Як бачимо, поховання було навмисно зруйноване. Пояснити перемішаність кісток в могилі та відсутність значної кількості кісток скелета лише діяльністю гризунів навряд чи можна. Повторне проникнення сталося, вірогідно, через незначний проміжок часу після поховання. Його слідами є яма у південно-західній частині могили.

Поховання 2 виявлено за 6,4 м на південь (з незначним відхиленням на схід) від першого. Могила прямокутної форми, розміри 0,60 × 1,72 м, глибина від рівня материка 0,1 м. Усі кістки були перемішаними. Безпосередньо на дні могили, в її північно-східній частині, вцілилися окремі фрагменти черепа та нижня щелепа (рис. 4, 3). Інші нечисленні кістки (фрагменти верхніх та нижніх кінцівок) знайдено у заповненні. Поряд з ними лежав кістяний виріб з тонкої трубчастої кістки, який одразу розсіпався майже на порошок, відтак ідентифікувати його не можна. Крім того, виявлено фрагмент

³ Л.В. Литвинова здійснила антропологічні визначення поховань, за що автор їй щиро дякує.

залізного пластинчастого браслета з кінцями, що заходять один за одний (рис. 4, 4).

Зважаючи на розташування кісток черепної коробки, небіжчик був орієнтований головою на північний схід. Розмір довгих кісток та стан зубної системи дозволяють стверджувати, що тут було поховано дитину до двох років. У цьому похованні так само мало місце повторне проникнення в могилу. Про це свідчать не тільки розрізнені кістки, але й відсутність значної їх кількості. Враховуючи те, що поховано дитину, не зовсім зрозумілими є розміри могили, зокрема її довжина (1,72 м!). Припускаємо, що це є наслідком повторного проникнення в могилу. На жаль, як і в першому випадку, стратиграфічно це зафіксувати не вдалося через однорідне заповнення. Руйнацію було здійснено так само в давнину.

Поховання 3 (рис. 5) розташовувалося за 5 м на схід від поховання 2. Могила мала прямокутну форму, розміри 2,2 × 1,3—1,4 м, глибина від рівня материка 0,16—0,20 м. Кістяк зберігся майже повністю, не вистачало лише черепа. Похований був орієнтований головою на північний схід. Руки випростані вздовж тулуба. Кістки були в дуже поганому стані. Під шийними та гомілковими кістками простежено неглибокі (0,10—0,15 м) рівчаки, які мали розміри 0,2 × 1,3 м. Вірогідно, небіжчика поклали на дерев'яний лежак, що був скріплений двома плахами.

Поховано було, ймовірно, чоловіка (стать точно не визначено) у віці 25—30 років. На лобній кістці виявлено сліди травми. На її внутрішній поверхні простежено відшарування кісткової тканини, а на зовнішній — помітні мікротріщини, що виникли внаслідок удару.

Над похованням було зведено курган. Насип на момент розкопок не зберігся, але про це свідчить рів, діаметр якого 6,6—7,3 м, глибина — до 0,26 м. У західній частині рів мав найменшу глибину, а його стінки плавно звужувалися до дна. У південній та східній частинах він у перетині мав форму трапеції. З західної та північно-східної сторін у рові зафіксовано перемички завширшки близько 0,7 м.

Поховання 3 так само має сліди повторного проникнення, проте, на відміну від двох попередніх, вони чіткіші. Спочатку для виявлення могили було викопано яму (11), яка тільки частково зачепила поховання з південного боку. Знайти та «знешкодити» небіжчика вдалося за допомогою ще однієї ями (16), яку було викопано безпосередньо над головою небіжчика. Її глибина сягала 0,19 м, тобто вона була

не більшою, ніж глибина самого поховання. Приблизний діаметр 1,0—1,2 м. Стіни нерівні. У заповненні виявлено нижню щелепу людини, необроблений камінь, кілька невиразних фрагментів горщиків юхнівської культури, глиняні тягарець і «хлібець» (рис. 6, 1, 10). Череп було відділено від тулуба та покладено в яму 11. Його знайдено у верхніх шарах заповнення, тобто яма на цей момент вже була частково засипана (запливла землею). Над черепом виявлено кілька глиняних «хлібців» (рис. 6, 2—4), а поруч — розвали юхнівських горщиків (рис. 7, 1—3). Відтак ми маємо справу не з простою руйнацією могили, а з певним ритуалом, що передбачав повагу до померлого, проведення культових дій, зокрема, тризни. Глиняні «хлібці» символізували напутню їжу, власне, як і вміст горщиків.

Сліди тризни виявлено і в межах рову. Зі східного боку його прорізали чотири ями. Це вдалося чітко простежити не тільки в плані, а й стратиграфічно.

Яма 12 округла в плані, діаметр вгорі 1,2—1,3 м, глибина від рівня материка 0,5 м. Стінки дещо розширюються до дна, діаметр якого складав 1,3—1,4 м. В однорідному заповненні знайдено кілька виразних вінець та розвали денць юхнівських горщиків (рис. 7, 4—8). Основна концентрація знахідок припадала на гли-

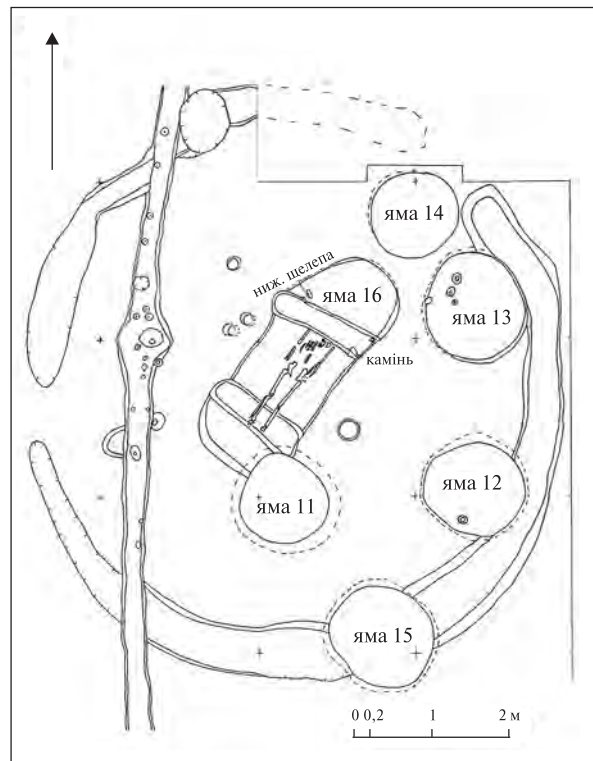

Рис. 5. Киселівка II. Поховання 3

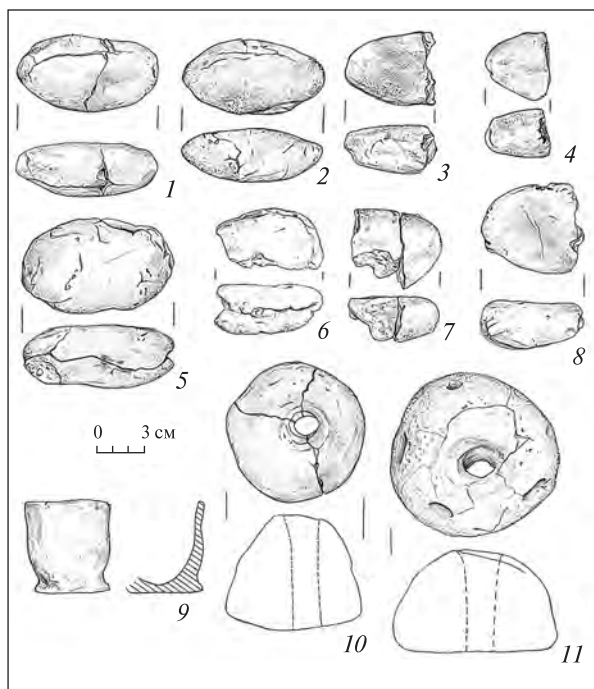

Рис. 6. Киселівка II. Інвентар з поховального комплексу 3: 1–8 — глиняні «хлібці»; 9 — мініатюрний горщик; 10–11 — глиняні тягарці

бину 0,10–0,37 м, і тільки один фрагмент зафіксовано безпосередньо на дні. На глибині 0,35 м знайдено цілий мініатюрний горщик (рис. 6, 9). Він дещо відрізняється від виявленого у похованні 1. Однак є підстави припускати, що горщик розташовувався біля голови похованого, і з ями 16 його переклали в цю. У південній частині край стіни на рівні дна було викладено фрагментами глиняних тягарців, які є типовими для культурного шару пам'ятки.

Яма 13. Її діаметр 1,3–1,4 м, глибина від рівня материка 0,22 м. Заповнення однорідне. В ямі знайдено розвал горщика, значний фрагмент дна та кілька невиразних фрагментів посуду юхнівської культури (рис. 7, 9, 10). Серед інших знахідок були фрагменти та цілі глиняні «хлібці» (рис. 6, 5–8), а також глиняний тягарець. Можливо, він потрапив у яму з культурного шару і не пов'язаний з похованням.

Яма 14 виявлена поблизу північно-східної перемички рову. Вона мала округлу форму, діаметр 1,1–1,6 м, глибина від рівня материка 0,18 м. У заповненні знайдено фрагмент дна та дев'ять фрагментів глиняних «хлібців». Як і у попередній ямі, тут виявлено один цілий тягарець та багато уламків. Їхній зв'язок з поховальним комплексом є сумнівним.

Яма 15 прорізала рів у його південній частині. Її діаметр вгорі 1,2–1,3 м. Стіни розширювалися до дна, діаметр якого 1,4–1,5 м.

Глибина від рівня материка 0,44 м. Майже на рівні дна, за 4 см вище від нього, виявлено розвал горщика, не вистачало лише кількох невеликих фрагментів (рис. 7, 11). Горщик слабкопрофільований. Висота його 24,2 см, діаметр вінця 21,0 см, дна — 8,0 см. Найбільше розширення припадає на верхню третину (22,3 см). Товщина стінок 0,5–0,6 мм, дна — 1,0 см. Орнамент у вигляді округлих вдвплень нанесено на плічки. Край вінця прикрашено поздовжніми вдвпленнями. Серед інших знахідок були два цілих тягарці (рис. 6, 11), зв'язок з похованням яких є сумнівним.

Таким чином, майже в кожній із цих ям містився розвал горщика, та чи інша його частина. Відзначимо, що посуд є типово юхнівським і абсолютно не відрізняється від знайденого в культурному шарі та об'єктах. У деяких ямах комплексу виявлено й ритуальні глиняні «хлібці» на зразок тих, що лежали над черепною коробкою в ямі 11. Цікавим фактом є те, що, за винятком одного випадку, в кожному яму було покладено тільки частину горщика. Навіть в розвалі з ями 15, який склеївся повністю, не вистачало кількох фрагментів. Подібна ситуація не випадкова. Вірогідно, ми маємо справу з навмисним псуванням речей (розбиті горщики та «хлібці»). Певні паралелі знаходимо і в даних етнографії. Те, що було частиною в світі живих, може стати цілим у світі мертвих (Косарев 2008а, с. 125, 177). Прямі аналоги цьому явищу знаходимо в першому юхнівському похованні з городища Кудлаївка (Мельниковская 1970, с. 50–51). Там виявлено поламані глиняні «хлібці» та тягарці, які можна трактувати як дар померлому. Також слід звернути увагу й на те, що всі залишки тризни розміщено в ямах. Не виключено, що яма сприймалася як частина нижнього світу і саме через неї можна було передати речі в країну мертвих. Не перечать цьому й дані етнографії (Косарев 2008, с. 6).

Варто згадати ще одне поховання з городища Киселівка II. Ще до виявлення описаних поховань, на ділянці північної межі рову, було розчищено розрізнені кістки дитини віком до двох років. Точне розташування та позу кістяка встановити не вдалося. Спочатку це поховання було сприйняте як «будівельна жертва» й пов'язане зі стіною від довгої споруди (Каравайко 2009, С. 224). Проте наступні дослідження показали хибність цієї точки зору.

Окремо зупинимося на послідовності виникнення об'єктів на городищі за доби раннього заліза. Спочатку тут стояли довгі будинки, залишки одного з яких вдалося зафіксувати

ти. Важко сказати, як довго тут мешкали люди. Зважаючи на слабкий культурний шар та незначну його насиченість матеріалом, можемо припускати, що життя вирувало протягом двох-трьох поколінь. Через певний проміжок часу, а, можливо, й одразу після того, як городище було покинуто, тут виникло кладовище. Не виключено, що над похованнями 1 та 2 також були зведені курганні насипи. Про це опосередковано свідчить те, що вони розташовувалися на відносно значній відстані одне від одного. Через якийсь час відбулося повторне проникнення в могили з метою культової руйнації поховань. Про те, що значного хронологічного розриву між двома актами не було, свідчать два факти. По-перше, насипи не встигли розплистися, що і дозволило більш-менш точно встановити місце поховань та «зруйнувати» їх. По-друге, в межах культурного шару та в господарських ямах споруди знайдено окремі людські кістки, витягнені з могил. Це вказує не лише на наявність поруч ще кількох поховань, а й на те, що на момент спорудження курганів та проведення обрядів залишки довгої споруди були помітними.

На початку вже зазначалося, що на краю мису розташовано кілька курганів. Вважалося, що їх полишено населенням роменської культури. Тепер є підстави пов'язувати кургани з юхнівською культурою. На жаль, більший з них нещодавно було зруйновано місцевим скарбощукачем за допомогою екскаватора. З його слів, під насипом нічого виявити не вдалося. Загалом дослідження курганів та інших поховань по краю городища є доволі перспективними.

Поховання з городища суттєво доповнюють джерельну базу з вивчення юхнівської культури, зокрема поховального обряду її населення. На Киселівці II вперше вдалося чітко зафіксувати обряд руйнації могил — обряд, за допомогою якого «знешкоджували небіжчиків». Найбільш вдалим терміном для позначення цієї ситуації, на нашу думку, є «постпоховальний обряд», запропонований В.С. Фльоровим (2007, с. 121).

Зазвичай поховання з порушеними скелетами сприймається як пограбоване або ж поруйноване гризунами. Звісно, у деяких випадках ці фактори ігнорувати не слід. Але це не стосується поховань з Киселівки. По-перше, приклад поховання 3 виключає діяльність гризунів чи пограбування (згадаємо тризну). По-друге, матеріальний комплекс юхнівської культури є доволі «бідним», аби приваблювати грабіжників. Відтак, факт здійснення постпоховального обряду є очевидним.

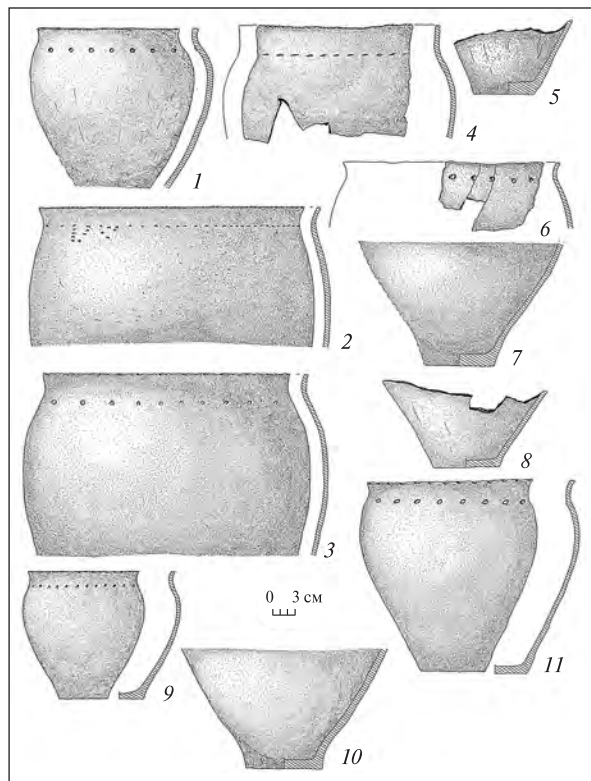

Рис. 7. Киселівка II. Посуд з поховального комплексу 3

На сьогодні відомо чотири могильники з похованнями юхнівської культури, здійсненими за обрядом інгумації. Три з них розташовувалися на площі городища (Мезин, Полужжя, Мариця), одне — на поселенні біля с. Долинське. Зазвичай подібні могили трактуються дослідниками як сліди військових дій, внаслідок чого на городищі нашвидкоруч влаштовували кладовище⁴. Зокрема це може стосуватися й поховань на Марицькому городищі. Про військову сутичку начебто свідчать знахідки вістер до стріл з черешками у вигляді хвоста ластівки і поховання в господарській ямі. Однак дослідниця пам'ятки оцінює це обережніше і зауважує, що «*более позднее население* (юхнівське — Д.К.) *использовало часть городища в качестве кладбища*» (Пузикова 1981, с. 40). А ось висновок про військовий конфлікт напрошується сам собою. Не торкаючись питання про причину виникнення могильника на городищі, відзначимо цікавий факт. Кістяки п'яти з 18 похованих були в різного ступеню перемішаному стані. А.І. Пузикова схильна пов'язувати те з діяльністю гризунів. Проте, зважаючи на результати дослідження городища Киселівка II, не можна виключати й інші причини.

⁴ Могильники в межах городищ не є явищем, притаманним лише юхнівській культурі. Вони відомі й у населення південніших регіонів, наприклад, Коломацького городища.

Чіткіші сліди повторного проникнення в могилу та руйнації кістяків можемо віднайти за уважного аналізу поховань з городища Мезин. На ньому було виявлено шість поховань юхнівської культури (Мельниковская 1967, с. 18—21; 1968, с. 10—15). У чотирьох випадках з шести є всі ознаки повторного проникнення, а саме: в одному похованні був відсутній череп, у інших — кістки були в перемішаному стані, а розвал горщика розташовано на кілька сантиметрів вище від похованого (повторна тризна?). Кістяки порушено й у похованнях біля с. Долинське (Мельниковская 1968, с. 6—7; 1977, с. 64). На жаль, дослідники оминули увагою ці факти. Відтак, використовувати ці поховання для реконструкцій постпоховальних обрядів слід вкрай обережно.

Залишається відповісти ще на низку питань і, зокрема, про причини повторного проникнення в могили. За даними етнографії відомо, що весь поховальний обряд, навіть ті його моменти, що не фіксуються археологічно, було спрямовано на безперервність циклів відродження. Відхід від певних канонів міг стати на заваді цьому (Косарев 2008а, с. 197, 223). Не виключено, що деяких небіжчиків могли вважати небезпечними для світу живих. «Знешкодити» їх можна було шляхом порушення останків. Розглядаючи постпоховальні обряди на прикладі могильника Клин-Яр III, В.С. Фльоров виділяє кілька ознак знешкодження, серед яких відділення нижньої щелепи від черепа, викидання з могили окремих частин тулуба, зокрема кінцівок та стоп тощо (Флёров 2007). Після таких дій похований (його душа) вже не міг повернутися.

Припускаємо, що саме з такою метою й було зруйновано поховання на городищі Киселівка II. Причина, з якої ці небіжчики становили загрозу, нам не відома. Однією з версій є те, що їх усіх було поховано за чужинським обрядом, себто не властивим населенню юхнівської куль-

тури. Проте це тільки гіпотеза, яка вимагає подальшого підтвердження.

Залишається відкритим і питання, чому більшість поховань юхнівської культури здійснено безпосередньо на території городища. Пояснювати це наслідком військових конфліктів, з огляду на розглянуті матеріали, навряд чи правомірно, принаймні для всіх випадків. Можливо, городище після припинення на ньому життя і руйнації споруд сприймалося давніми як «мертве» місце, а, відтак, тут дозволялося ховати людей. У будь-якому разі, мало бути окреме місце, яке використовувалося б під кладовище й функціонувало синхронно з поселенням. На сьогодні відомо тільки один могильник, досліджений О.В. Григор'євим за 70 м від валу Горбівського городища на Десні. Усі поховання здійснено за обрядом кремації. Інвентарю, крім окремих фрагментів кераміки, не було (Григорьев 1981; 1983). Зважаючи на сказане, проблема поховального обряду населення юхнівської культури існує і вимагає окремої уваги.

У вирішенні цієї проблеми неабияке місце належить похованням з городища Киселівка II. До сьогодні були відомі юхнівські поховання за обрядом інгумації в ямах та за обрядом кремації. Водночас ховали й під курганним насипом. Причини такої строкатості поховального обряду ще належить встановити. Наразі основні шляхи вирішення низки питань вдається тільки окреслити. Втім, вже вдалося довести, що населення юхнівської культури практикувало обряд «знешкодження» покійників. Схожі постпоховальні обрядові дії практикувалися й іншими народами впродовж доволі значного часу (Флёров 2007 с. 170—192). Вивчення цього культу на основі археологічних матеріалів лише розпочинається. Безумовно, з надходженням нових матеріалів буде внесено певні корективи та уточнення, що дозволить не тільки краще зрозуміти певні ритуальні дії, а й підійти ближче до розв'язання проблеми поховального обряду.

Григорьев А.В. Отчет о работе Горбовского отряда Новгород-Северской экспедиции ИА АН СССР и ИА АН УССР в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/13а.

Григорьев А.В. Раскопки у с. Горбово // АО 1981. — М., 1983. — С. 254—255.

Иванченко И.Ф. Отчёт об археологических исследованиях, проведённых в Черниговской и Сумской областях по берегах реки Десны и её притоков в 1973 году // НА ІА НАНУ. — 1973/45.

Каравайко Д.В. Городище Киселевка II в Новгород-Северском Полесье // Stratun plus. Скифские интерпретации. — 2005—2009. — № 3. — С. 217—233.

Каравайко Д.В. Дослідження городища Киселівка II в 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 199—200.

Каравайко Д.В., Ступак Д.В. Розкопки городища Киселівка II в 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр. — К.; Запоріжжя, 2006. — Вип. 8. — С. 178—182.

- Косарев М.Ф.* Жилище и его место в системе традиционных миропредставлений // Поселение как исторический источник (теоретические и методические подходы к изучению поселений в современной археологии): Тезисы докл. — М., 2008. — С. 3—6.
- Косарев М.Ф.* Основы языческого миропонимания. — М., 2008а.
- Лучицкий Ф.В.* Археологічні роботи по дослідженню Подесняння. Комплексна експедиція по р. Десні 1938 р. // НА ІА НАНУ. — ІА/Десн., № 12.
- Мельниковская О.Н.* Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/48.
- Мельниковская О.Н.* Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАНУ. — 1967/43.
- Мельниковская О.Н.* Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г. // НА ІА НАНУ. — 1968/85.
- Мельниковская О.Н.* Первые сведения о погребальном обряде у племен юхновской культуры // МИА. — 1970. — 176. — С. 50—54.
- Мельниковська О.М.* Могили юхнівської культури та ранньосередньовічне поселення на Чернігівщині // Археологія. — 1977. — 24. — С. 60—68.
- Пузикова А.И.* Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981.
- Уварова П.С.* Городища и курганы. Выборка из дела Черниговского Статистического Комитета, Общества Нестора Летописца и Архива граф. П.С. Уваровой // Труды московского предварительного комитета по устройству XIV АС. — М., 1906. — Вып. I. — С. 73—93.
- Флёрв В.С.* Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в до н. э. — IV в. н. э. и Восточной Европы в IV в. до н. э. — XIV в. н. э. — М., 2007 (Труды Клино-Ярской экспедиции. — Вып. III).

Надійшла 19.11.2009

Д.В. Каравайко

ПОГРЕБЕНИЯ ЮХНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

Памятники юхновской культуры изучаются уже достаточно длительное время. Несмотря на это, ряд вопросов остается открытым. В частности это касается проблемы погребального обряда. У некоторых лесных культур раннего железного века обряд захоронения неизвестен, в том числе и у населения юхновской культуры.

Городище Киселевка II исследовалось автором на протяжении четырёх полевых сезонов (2005—2008 гг.). В последний год работ обнаружено четыре захоронения юхновской культуры. Все они совершены по обряду трупоположения. Впервые зафиксировано, что над погребениями были возведены курганные насыпи и они сопровождалась тризной. Вокруг одной из могил был вырыт неглубокий ров с двумя перемычками (с западной и северо-восточной сторон). Остатки тризны представляли собою неглубокие ямы вдоль восточной стороны рва. В них положены (брошены?) юхновские горшки и их фрагменты, глиняные «хлебцы». Инвентарь погребений достаточно беден: два миниатюрных горшка и обломок железного браслета.

Установлено, что все могилы были разрушены в ритуальных целях. Данные материалы не только существенно дополняют источниковую базу, но и позволяют подойти ближе к решению ряда вопросов погребального обряда юхновской культуры. До сих пор были известны погребения по обряду трупоположения в ямах (все совершены на площади поселений) и по обряду кремации. Теперь же можем говорить и о курганных захоронениях. Остается открытым вопрос о появлении курганной традиции в лесной зоне.

В настоящее время обряд вторичного вскрытия могил, как у населения юхновской культуры, так и у других народов, изучен достаточно слабо. Его основные признаки можем лишь наметить. Не вызывает сомнений существование верований, что некоторые покойники представляли собой определенную опасность для живых, что и побудило к проведению ритуальных действий, направленных на их обезвреживание. Заметим, что разрушение могил не носило варварского характера. Захоронения с городища Киселевка II существенно расширяют наши представления об обычаях и ритуалах, которые соблюдались при погребении.

D.V. Karavaiko

YUKHNIIVSKA CULTURE BURIALS IN CHERNIHIV REGION

Monuments of Yukhniivska culture have been studied for a long time. Despite of that a number of issues remain unsolved. For instance, it concerns a problem of burial customs. Funerary customs of some forest cultures of the Early Iron Age, including the population of Yukhniivska culture, are not known.

The author studied Kyselivka II hill-fort during four archaeological seasons (2005—2008). During the last year of the work four burials of Yukhniivska culture were found. All of them are inhumations. The mounds made over the burials, accompanied by funerary food, were discovered for the first time. A shallow ditch with two legs at the western and north-eastern sides was dug around one of the burials. Remains of the funeral food were found in shallow pits along the eastern side of a ditch. They were jugs of Yukhniivska culture and their fragments, and also clay «breads». Inventory of the burials is quite

barren: two miniature jugs and a fragment of an iron bracelet.

It is determined that all burials were destroyed in ritual purposes. These materials not only significantly enlarge a source base, but also allow the researchers to come closer to the solving of a set of issues concerning burial customs of Yukhnivska culture. By this time inhumations in pits (all made on the territory of the settlements) and cremations are known. Now we can also talk about burials under the barrows. The question about the advent of mound tradition in the forest zone stays unanswered.

By this time the custom of repeated opening of the tombs, both of the population of Yukhnivska culture, and of other peoples, is hardly studied. Its main features could be only outlined. The notion of a certain danger of some dead for the living is of no doubt, and it could cause the ritual actions directed to neutralize the dead. It should be noted, that the tomb destruction was not barbarous. The burials of Kyselivka II hill-fort significantly extend our knowledge of customs and rituals undertaken during the funeral.

В.М. Окатенко, Ю.В. Буйнов

КУРГАН З ПОХОВАННЯМИ СКІФСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ СТАРОГО МЕРЧИКА

У статті наводяться результати розкопок кургану другої чверті IV ст. до н. е. Старомерчанського могильника у Харківській обл. Особливу увагу приділено визначенню етнічної належності похованих, які, ймовірно, були нащадками кочових скіфів.

Ключові слова: Східноєвропейський Лісостеп, скіфський час, курган, рухливі скотарі

В околицях смт Старий Мерчик Валківського р-ну Харківської обл., що розташоване біля витоків р. Мокрий Мерчик, зафіксовано п'ять курганних груп (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 63). У групі I розкопки проводились у 1940 (Михеев, Шрамко 1991, с. 112) та 1998 рр.¹, коли в курганах доби пізньої бронзи було досліджено впускні поховання скіфського часу, здійснені у ґрунтових ямах у супроводі ліпних горщиків. У 1999—2000 рр. Мерчанською експедицією ІА НАНУ під керівництвом О.В. Бандуровського було розкопано групи III (11 курганів) і IV (6 курганів), які датовано IV ст. до н. е. Під насипами досліджено поховання у дерев'яних склепах стовпової конструкції зі значною кількістю предметів античного імпорту, наступальної зброї, захисного обладунку, виробів у скіфському звіриному стилі (Бандуровський, Буйнов 1999; 2001). У декотрих могилах містилися золоті накладки на канчуки, набори кінських вуздечок, рештки жертвовної їжі, бронзовий казан, срібний кубок з позолотою, частина срібної чаші з двома ручками, парадні мечі із золотою аплікацією руків'їв та інші престижні речі. В одному ви-

падку досліджено поховання верхового коня в окремій ямі. Майже всі поховання були парними. Під насипом кургану 2 у групі III було розкопано склеп із трьома жіночими скелетами та рештками частково згорілої дерев'яної споруди у вигляді намету конусоподібної форми.

На думку авторів розкопок, ці поховання належали місцевій аристократичній верхівці осілих лісостепових племен сіверськодонецької групи пам'яток скіфського часу з власною субкультурою, яка наслідувала соціальну еліту скіфів Північного Причорномор'я (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 115). З таким тлумаченням старомерчицьких курганів не можна погодитись. Насправді ми маємо яскравий приклад на користь гіпотези про існування у лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця, так само, як і усьому Дніпровському Лівобережжю (Бессонова 2000), поряд з осілим землеробсько-скотарським населенням значних груп рухливих скотарів. Відповідно до етнодиференційних ознак поховальних пам'яток скіфського типу, виділених С.А. Скорим за матеріалами Дніпровського Правобережжя (Скорий 2003, с. 50), у старомерчицьких курганах III і IV груп віддзеркалено не тільки загальноіранські, але й власне скіфські (кочові) традиції. Окрім цих пам'яток, підкурғанні поховання скіфського типу досліджено на Харківщині ще у 10 пунк-

¹ Матеріали розкопок О.В. Бандуровського не опубліковано.